

CIRCA TURRIM TRAIECTENSEM

In een recent verschenen artikel stelt de kunsthistoricus – inmiddels professor – dr Aart Mekking dat het initiatief voor de bouw van de Utrechtse domtoren in het jaar 1320 is uitgegaan van de bisschop. Deze zou zelf de plaats hebben bepaald waar de toren diende te verrijzen. Volgens Mekking had de bisschop „kenmerklijk grote behoefte aan een nieuw en resrepresentatief teken van macht“. Dit zou „ongetwijfeld“ te maken hebben gehad met zijn pogingen om een deel van de bisschoppelijke jurisdictie, die hij verloren had aan de aartsdiakens, te herwinnen¹⁾.

De gedachte dat de dom een bisschoppelijke kerk was ligt voor de hand, ook al was het tevens de kerk van het kathedraal kapittel. Zeker is in ieder geval dat de bisschop nauw betrokken was bij de stichting van een nieuwe domkerk, waarvan de bouw kort na het jaar 1250 werd begonnen. De zogeheten Domtafelen, vermoedelijk daterend uit de tweede helft van de dertiende eeuw, noemen bisschop Hendrik van Vianen (1249-1267) als bouwer van de kathedraal²⁾ en volgens de *Catalogus episcoporum Traiectensium* uit de eerste helft van de veertiende eeuw had de bisschop zelf de eerste steen van de kerk gelegd³⁾.

Maar was de kerkvorst ook zo nauw betrokken bij de bouw van de toren, die pas meer dan een halve eeuw later werd begonnen? En in hoeverre was het de bisschop die de plaats daarvoor bepaalde? De gegevens daarover zijn niet bepaald overvloedig. De weinige beschikbare bronnen zijn in 1982 gebruikt door oud-gemeentearchivaris dr J. E. A. L. Struick in een artikel in dit maandblad over „De ruimtelijke voorbereiding op de bouw van de gotische domtoren te Utrecht“⁴⁾. In deze studie werd overigens niet ingegaan op de vraag wie het initiatief tot die bouw heeft genomen en de plaats heeft bepaald waar de toren moest verrijzen.

In dit artikel wil ik de stelling van Aart Mekking dat de bisschop het initiatief tot de torenbouw nam eens toetsen aan het schriftelijk bronnenmateriaal en zal ik bovendien nog enige aandacht besteden aan de ruimtelijke indeling van de oude Sint-Maartenstoren, de voorganger van de huidige domtoren. Zowel Struick als Mekking hebben daarvan naar mijn idee een niet geheel juiste voorstelling.

Wie nam het initiatief tot de bouw?

Het eerste gegeven over de ruimtelijke voorbereiding tot de bouw van de domtoren dateert van 9 mei 1320. In een oorkonde van die datum machtigden de kapittels van de dom en Oudmunster hun dekens en een kanunnik van elk van hen om een bindende regeling te treffen over de perceelsgrens van een huis dat onmiddellijk ten noorden van de oude domtoren

stond. Dit huis behoorde tot de immuniteit van Oudmunster⁵⁾. De betreffende oorkonde is uitgevaardigd door beide kapittels; de bisschop komt er niet in voor. Ook aan de overeenkomst die tot stand kwam en waarvan ons de bepalingen eveneens op perkament zijn overgeleverd⁶⁾, had hij geen deel.

Het volgende gegeven is een oorkonde van 26 juli 1320, waar ook Aart Mekking naar verwijst⁷⁾. In dit stuk wordt een regeling getroffen over de bebouwing aan de zuidkant van de toren. Volgens Mekking zou de bisschop in deze oorkonde de plaats hebben bepaald „waar de toren diende te verrijzen“⁸⁾. Gezien de hiervóór genoemde documenten, waarvan het eerste dateert van 9 mei 1320, dus van anderhalve maand eerder, lijkt het al tamelijk twijfelachtig dat de bisschop nog op 26 juli van dat jaar zou moeten vaststellen waar de toren moest komen te staan. En bekijken we de inhoud van deze oorkonde, dan blijkt dat daarin ook helemaal niet over dat onderwerp wordt gesproken.

De bisschop deed volgens dit document op verzoek van het domkapittel afstand van een stuk grond waarop zijn consistorie stond voor de bouw van de toren en behield zich een aantal rechten voor. Zo beloofde hij zijn consistorie te zullen afbreken en de plaats daarvan leeg en vrij aan het kapittel te zullen laten tot aan het oosteinde van de muur van zijn zaal, zoals de situatie was vóór de tijd van zijn voorganger Gwijde. Het consistorie zou daarna op eigen grond van de bisschop worden herbouwd en niet op grond van het domkapittel. De bisschop zou het sloopafval ontvangen. Hij behield zich een doorgang voor van acht voet - ruim twee meter - breed tussen de toren en zijn huis om vanuit de zaal naar de kerk te gaan. Het domkapittel moest op eigen kosten de ontstane schade herstellen en de weg voorlopig overdekken totdat de toren hoog genoeg was om de steunbalken erin te kunnen bevestigen. Dan zou de bisschop zelf de kosten voor de overdekking dragen. Het domkapittel zou geen andere erfdiensbaarheden hebben dan het recht van toegang van de bisschop tot zijn kapel in de toren, op welke kapel of altaar deze zich zijn rechten voorbehield.

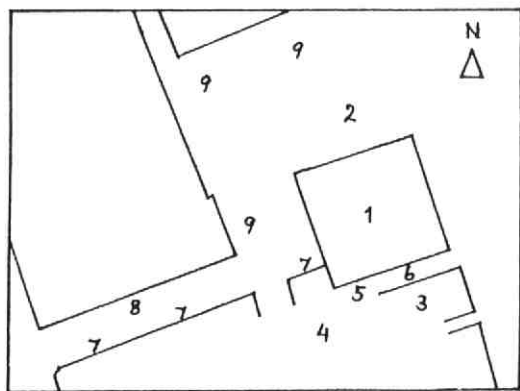
Twee dagen later, op 28 juli 1320, vaardigde het kapittel een oorkonde uit waarin het beloofde om de eventuele schade die uit de bouw van de toren en de afbraak van een deel van het bisschoppelijk paleis zou voortkomen te zullen herstellen op kosten van de domfabriek⁹⁾.

Overzien we deze gegevens, dan blijkt dat het domkapittel op 9 mei 1320 of kort daarna een overeenkomst sloot met het kapittel van Oudmunster over het verwerven van de benodigde grond aan de noordkant

van de toren en anderhalve maand later, op 26 juli van dat jaar, met de bisschop over de grond aan de zuidkant. Hieruit blijkt dat niet de bisschop, maar het domkapittel het initiatief had in de onderhandelingen over de benodigde ruimte voor het leggen van het fundament. Ik sluit niet uit dat de bisschop welwillend zijn medewerking aan de bouw van de toren heeft gegeven - van verzet van zijn kant blijkt immers ook niet -, maar dat die bouw ook van hem is uitgegaan, lijkt me gezien dit alles tamelijk onwaarschijnlijk¹⁰). Tekennend voor zijn passieve houding is ook de omstandigheid dat de eerste steen van de toren op 26 juni 1321 niet door hem werd gelegd, maar door de domdeken Jacob van Oudshoorn en de domkanunnik Gijsbert van Everdingen¹¹). Weliswaar zal de bisschop zich toen buitenslands, in Zeeland, hebben bevonden¹²), maar wanneer hij zelf het initiatief tot de bouw van de toren had genomen, zou hij zeker opdracht hebben gegeven tot zijn terugkeer te wachten alvorens met de bouw te beginnen. Op zijn laatst in september 1321 was de bisschop weer in Utrecht¹³).

De ruimtelijke indeling

Ik wil hier ook nog wat zeggen over de ruimteverdeling in de oude toren in vergelijking tot de nieuwe (zie het bijgaande plattegrondje). Uit het voorgaande is al gebleken dat de oude Sint-Maartenstoren op de plaats stond van de nieuwe. Over de omvang van het torenlichaam is waarschijnlijk vooral daarom maar weinig bekend. Toen de bebouwing ten zuiden van de nieuwe toren in 1927 gesloopt werd voor de bouw

Toelichting bij de plattegrond. Omdat een precieze reconstructie van de middeleeuwse situatie problematisch is, geven de lijnen de huidige situatie weer en bepalen de cijfers - soms bij benadering - de plek van de middeleeuwse bebouwing, zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren. 1. Dom- of Sint-Maartenstoren met Sint-Michielskapel. 2. Huis van Oudmunster. 3. Bisschoppelijk consistorie. 4. Bisschoppelijke zaal met spinde en bottelarij. 5. Wenteltrap. 6. Doorgang voor de bisschop langs de toren. 7. „Hofsteden ende craemsteden an des bisscops huus in der borch“. 8. Borchstraat (Servetstraat). 9. Bisschopsweg.

van het tegenwoordige ontvangstgebouw, kwam onder meer het fundament van een wenteltrap tevoorschijn dat uit de twaalfde eeuw zou kunnen dateren.

Deze fundering is nog steeds zichtbaar in het poortje naast de toren. Aangenomen wordt dat de trap deel heeft uitgemaakt van de oude toren en dat er zich aan de noordzijde ook zo'n trap zal hebben bevonden. Via deze trap zou de bisschop vanuit het bisschoppelijk paleis zijn aan Sint-Michiel gewijde kapel in de toren hebben kunnen bereiken¹⁴).

Volgens Struick, en in zijn navolging Mekking, bevond zich in de oude toren aan de noordkant de Sint-Michielskapel en aan de zuidkant de zogeheten „zaal“ van de bisschop¹⁵). Struick kwam tot deze indeling op grond van oorkonden uit 1241 en 1243 die betrekking hebben op het hierboven genoemde perceel van Oudmunster ten noorden van de toren en verder op een uit 1297 daterende oorkonde ten aanzien van grond ten zuiden van de toren.

In de oorkonde van 1243 wordt het perceel van Oudmunster naast de Sint-Maartenstoren gesitueerd¹⁶). In een oorkonde van 1241 wordt echter van hetzelfde grondstuk gezegd dat het bij de Sint-Michielskapel lag¹⁷). Aangezien dit perceel aan de west- en noordkant grensde aan de zogenaamde Bisschopsweg¹⁸), moeten zowel de Sint-Maartenstoren als de Sint-Michielskapel ten zuiden ervan hebben gelegen en ligt het dus voor de hand te veronderstellen dat de Sint-Michielskapel zich in de toren bevond.

Maar in een oorkonde van 26 oktober 1297 spreekt de bisschop ook nog van *onsen sael an sunte Michiels capelle*¹⁹). Struick heeft daaruit geconcludeerd, en Mekking volgt hem daarin, dat ook deze „zaal“ zich in de toren moet hebben bevonden.

Dat mag echter niet uit deze gegevens worden afgeleid, zoals blijkt uit de oorkonde van 26 juli 1320, waarin de bisschop beloofde dat hij zijn consistorie zou afbreken en de plaats daarvan leeg en vrij aan het domkapittel zou laten tot aan het oosteinde van de muur van zijn zaal, zoals de situatie was vóór de tijd van zijn voorganger Gwijde. Mekking beweert, waarschijnlijk in navolging van dr E. J. Haslinghuis²⁰), dat de zaal ook wel consistorie werd genoemd en de officiële vergaderzaal van de bisschop was²¹). Maar uit de oorkonde van 26 juli 1320 blijft duidelijk dat de zaal en het consistorie twee verschillende vertrekken waren en dat de zaal ten westen van het consistorie gelegen was. Het consistorie was het gerechtsgebouw van de bisschoppelijke officiaal. Het is nauwelijks denkbaar dat in de oude toren aan de noordkant de Sint-Michielskapel lag en ten zuiden daarvan zowel de bisschoppelijke zaal als het consistorie.

Als men echter dit gerechtsgebouw, dat voor de bouw van de nieuwe domtoren moest worden afgebroken, situeert ten zuiden van die toren, en de zaal ten westen daarvan - dus deel uitmakend van het bisschoppelijk paleis aan de zuidkant van de Ser-

vetstraat -, wordt ook duidelijk waarom de oorkonde uit 1297 spreekt van *hofsteden ende --- craemsteden die gheleghen siin an des bisscops huus in der borch, van sunte Michiels capelle totter graft*. Had de straat, waarlangs we die percelen moeten situeren, gelopen van de gracht tot aan de bisschoppelijke zaal, dan zou men toch deze zaal als begrenzing hebben vermeld en niet de Sint-Michielskapel.

Hoewel de bisschop in de oorkonde van 26 juli 1320 beloofde zijn consistorie op een andere plek te zullen herbouwen, kwam het toch weer onmiddellijk ten zuiden van de domtoren te staan, op de plaats van het tegenwoordige ontvangstgebouw²²). Toen de bebouwing daar in 1927 gesloopt werd, kwam naast het fundament van de traptoren ook de fundering van een evenwijdig aan de toren lopende muur tevoorschijn²³). Het zal daarbij om de noordmuur van zowel het oude als het nieuwe consistorie zijn gegaan. Dat we de zaal en het consistorie niet in de toren moeten zoeken, blijkt overigens ook uit de hiervóór genoemde oorkonden van 1241, 1243 en 1297, die de toren simpelweg vereenzelvigen met de Sint-Michielskapel. Net als in de nieuwe domtoren zal dus deze bisschopskapel ook in de oude toren de hele oppervlakte van het torenlichaam omvat hebben.

Ik kom dus door bestudering van de beschikbare oorkonden tot de volgende conclusies ten aanzien van de ruimtelijke indeling: de zaal van de bisschop bevond zich zowel vóór als na de bouw van de nieuwe domtoren in het bisschoppelijk paleis ten zuiden van de Servetstraat. Ten oosten daarvan, ten zuiden van de toren, stond het bisschoppelijk consistorie, het gerechtsgebouw van de officiaal. Het werd afgebroken, maar nagenoeg te zelfder plaatse weer opgebouwd. In de oude toren bevond zich over het hele oppervlak de Sint-Michielskapel. Ook dit werd in de nieuwe toren herhaald. De ruimtelijke indeling na de bouw van de nieuwe toren week dus, anders dan Struick en Mekking menen, alleen in details af van de oude situatie.

Aangezien er geen aanwijzingen zijn dat het eerder de bedoeling was die toren op een andere plek neer te zetten, is er naar mijn idee ook geen reden om aan te nemen dat de plaats van de nieuwe toren plannen voor de bouw van de domkerk doorkruist heeft, zoals Aart Mekking ons, in navolging van ir Th. Haakma Wagenaar, wil doen geloven²⁴).

Stadionlaan 1
3583 RB Utrecht

M. W. J. de Bruijn

Noten

1. A. A. J. Mekking, „Pro turri Trajectensi”, in: *Annus quadriga mundi. Opstellen over middeleeuwse kunst opgedragen aan prof. dr Anna C. Esmeijer* (Zutphen 1989), 129-151, ald. 138-140.
2. N. B. Tenhaeff, *Diplomatische studiën over Utrechtsche oorkonden der Xe tot Xlle eeuw* (Utrecht 1913), 55-56.

3. S. Muller Fz. (uitg.), „Drie Utrechtsche kroniekjes vóór Beka's tijd”, *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 11 (1888), 485-496, ald. 494.
4. *Maandblad Oud-Utrecht*, 55 (1982), 130-133.
5. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archief van het kapittel van Oudmunster 445-1.
6. RAU, Oudmunster 445-2.
7. RAU, Archief van het domkapittel 404.
8. Mekking, „Pro turri Trajectensi”, 138.
9. RAU, Archief van de bisschoppen 333a.
10. Ook W. H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen, in het bijzonder van de dom van Utrecht* (Maarsse 1981), 293, gaat impliciet uit van het domkapittel als initiatiefnemer tot de bouw. Onjuist is zijn opmerking dat in een oorkonde van 1320 (RAU, Oudmunster 445) sprake is van een scheidsrechtelijke beslissing over de grenscheiding van een huis van de dom en een claustraal huis van Oudmunster. RAU, Dom 559, waarnaar hij in nt. 26 verwijst, heeft betrekking op het consistorie van de domproost, dat gelegen was Achter de Dom. De oorkonden onder dat nummer dateren overigens pas van 25 januari 1340.
11. Aldus bv. *De Tielse kroniek*, ed. Jan Kuys e.a. (Amsterdam 1983), 102. Zie ook: E. J. Haslinghuis en C. J. A. C. Peeters, *De dom van Utrecht, De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, II, De provincie Utrecht, 1ste stuk. De gemeente Utrecht, 2 ('s-Gravenhage 1965)*, 413, 457-458.
12. J. W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten van oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1301-1340*, Werken Historisch Genootschap, 3de serie, nr. 66 (Utrecht 1937), nrs. 464 (1320 oktober 30), 472 (1321 april 24) en 475 (1321 juli 8).
13. Berkelbach, *Regesten oorkonden bisschoppen*, nr. 483 (1321 september 23).
14. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, II, De provincie Utrecht, 1ste stuk, De gemeente Utrecht, 1 ('s-Gravenhage 1956)*, 86; Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 167; Mekking, „Pro turri Trajectensi”, 141.
15. Struick, „Ruimtelijke voorbereiding domtoren”, 131, afb., en 132. Deze auteur maakt hier ook nog onderscheid tussen een „Oude vergaderzaal van de bisschop” en een „Sael, Bottelarij, spinde”. De oude zaal situeert hij in het zuidelijk deel van de oude toren en de zaal, bottelarij en spinde in het achterste deel van het tegenwoordige Servetstraat 7. Mekking, „Pro turri Trajectensi”, 140, afb. 6, en 141.
16. *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht (OSU)*, II, uitg. K. Heeringa ('s-Gravenhage 1940), nr. 995. Overigens ook al in nr. 956 (1240 oktober 30). Dat het om hetzelfde perceel gaat blijkt uit een cartularium van Oudmunster, waarin de oorkonden met de hierna genoemde in samenhang opgenomen zijn (RAU, Oudmunster 935-1, fol. 1 en 2-2v).
17. *OSU*, II, nr. 973.
18. Dit volgt onder meer uit RAU, Oudmunster 471 (1303 juli 25). In een oorkonde van die datum kreeg de kanunnik van Oudmunster Peter van Dordrecht toestemming zijn huis bij de Sint-Michielskapel aan de noord- en de westzijde te omheinen met een houten schutting.
19. *OSU*, V, uitg. F. Ketner ('s-Gravenhage 1959), nr. 2894.
20. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten*, 86.
21. Mekking, „Pro turri Trajectensi”, 141.
22. Haslinghuis, *De Nederlandse monumenten*, 86.
23. Haslinghuis en Peeters, *De dom van Utrecht*, 167.
24. Mekking, „Pro turri Trajectensi”, 138; Th. Haakma Wagenaar, *Memorandum domtoren* (Utrecht 1975), 22; Vroom, *Financiering kathedraalbouw*, 239-241.